

Stadens, kungens och rikets värn

Stockholms sjöförsvär under tusen år

AV MARCUS LINDSTRÖM

Syftet med denna text är att med hjälp av det historiska och arkeologiska källmaterialet diskutera samhällsförändring och maktutövning utifrån förändringarna i Stockholms sjöförsvär. Texten är en sammanfattning av det avhandlingsämne som författaren arbetar med vid arkeologiska institutionen, Stockholms universitet.

I och med att en specifik tidsperiods maktförhållanden, ambitioner och taktik är beroende och delvis en produkt av tidigare perioders förhållanden, så är denna text tänkt att beskriva Stockholms sjöförsvär i ett långtidsperspektiv från vikingatid fram till slutet av 1700-talet.

Lokalt, regionalt, centralt

Om man skall tala om centralmakt inom Mälardalsområdet omkring år 800 förs tankarna till Birka, Adelsö och Gamla Uppsala. Dessa platser kan ses som centra för handel, hövdingamakt och religion. I samma sammanhang bör även Vendel/Valsgärde under periodens första fas diskuteras, liksom Sigtuna i dess senare. Det kan här vara på sin plats att betona att makten i Mälardalen kan ha varit fördelad över flera tidvis rivaliserande stormannagrupperingar med sedermera gemensamma intressen i handel och politik.

Birkas, Adelsös och Sigtunas geografiska belägenhet i relation till Gamla Uppsala och hövdingamakten däromkring är mycket intressant. Man kan nämligen tänka sig de förstnämnda platsernas geografiska belägenhet som ett uttryck för samarbete mellan "östgötar" och "svear". Gamla Uppsala och områdets hövdinga-

Stockholm, eller Stockholmen, blev för cirka tusen år sedan en viktig plats för kontrollen av sjöfarten till och från Mälaren.¹ Orsaken till detta var i huvudsak förändrade maktförhållanden i Mälardalen, men också topografiska förändringar i landskapet. Den sammantagna situationen ledde till att Stockholm blev en politisk och militärstrategisk centralpunkt.

Slottets pålkrans mellan Slottsbacken och Helgeandsholmen. Hogenberg omkring 1585. I förgrunden "Lilla Stockholm", nu till större delen bortschaktad och belägen under Norrbro över norra strömgenen. (Ur Hansson, 1956:289.)

makts politiska verksamhetsfält kom att överflyttas till Mälardalens centralpolitiska säte.

Sammanslagningen, vad den nu bestod i, var kanske inte friktionsfri. Pålspärrarna och vallanläggningarna runt Birka och Adelsö tyder på att man kunde förvänta sig anfall inom området. Befästningsverken var nödvändiga uttryck för den typ av samhällsförändring som troligtvis tog sin början någon gång under 800-talet i Mälardalen.

I och med att vi för vår utforskning av denna period är starkt beroende av det arkeologiska materialet kan man fråga sig om det är meningsfullt att ställa sig frågan huruvida olika former av försvarsanläggningar under vikinga-

tiden kan bära vittnesbörd om samhällsförändringen. Förutsättningen för detta måste vara en kritisk inventering till lands och vatten som är knuten till en teori om det forna kulturlandskapets taktiska möjligheter.

Vad gäller befästningsvallar och pålspärrar som omgärdar ett hövdingasäte, en hamn- eller handelsplats så skulle man i moderna termer kunna definiera dem som ett uttryck för "objektförsvär" mot en svärdefinierad fiende som uppträder förhållandevis oorganiserat med syfte att göra "strandhugg". Försvarsverken uttrycker försvarsobjektets avsaknad av organisation i samverkan med andra enheter inom området, vilket i sin tur kan indikera olika konfliktsituationer inom området.

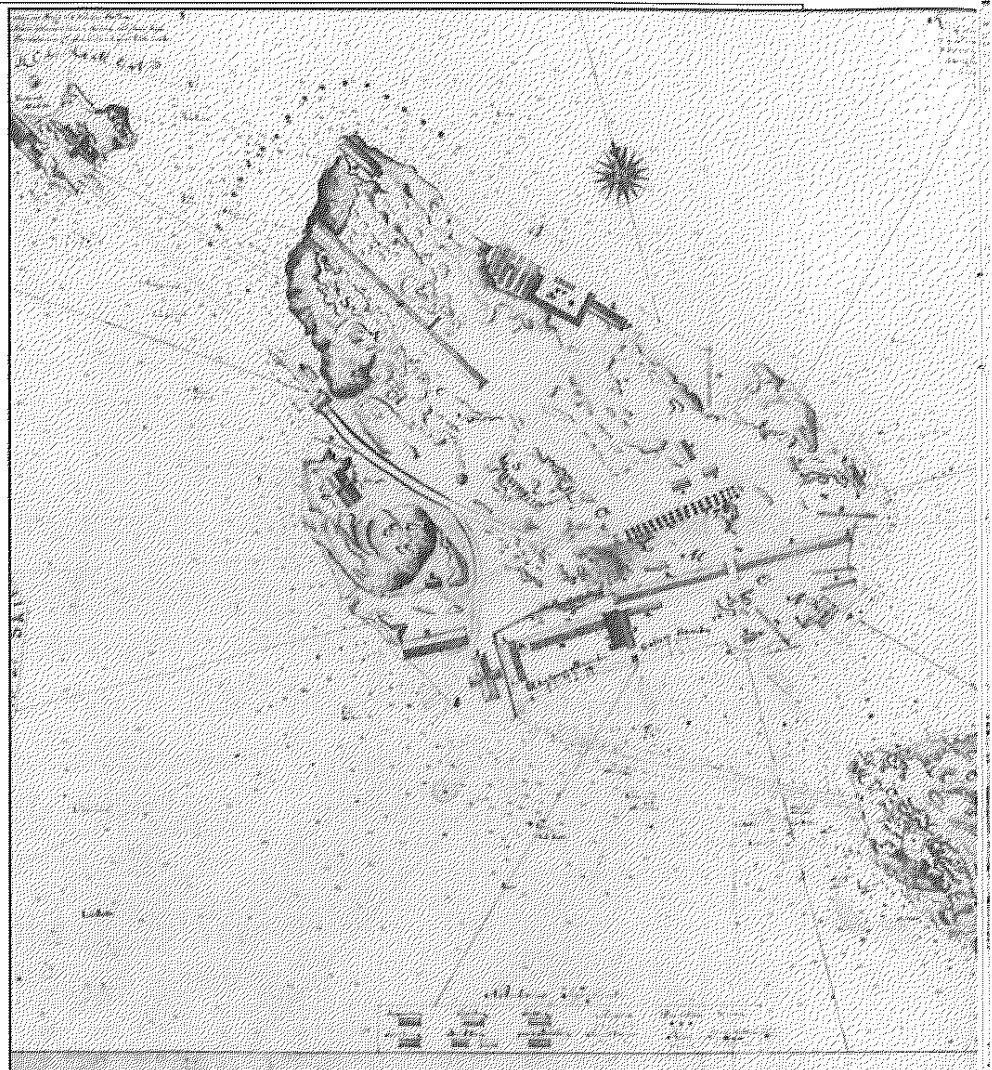
¹ Redan Snorre Sturlasson nämner att *Agnefit* och *Konungssund*, vilket möjligtvis kan tolkas som sundet vid Stockholmen, i slutet av vikingatiden var en viktig plats för kontrollen av sjöburna besökare till Mälaren (Hansson 1956; Ödman 1987).

Vad gäller samma befästningsverk i kombination med försänkningar vid strategiska nyckelleder ingående i ett led att försvara objektet, så indikerar de inte bara områdets samverkan och framväxten av en organisatorisk enhet, utan även förekomsten av en påtaglig och definierbar hotbild. Här kan man tänka sig att hotbilden skapar samarbetet, liksom att samarbetet kan skapa en ny hotbild.

Den mest utvecklade formen av sjöförsvaret skulle kunna vara ett väl utvecklat fast försvar med kontroll över nyckelleder i kombination med ett rörligt sjöbundet försvar. Ett dylikt försvar kan ha utgjort grunden till det som senare kom att omnämnas som ledungen. Ledungen var troligen ett uppåtbåd av skepp, manskap och proviant som var förhållandevis väl organiserat i bland annat Mälardalen. Ledungsflottan kunde möta hotet i ett tidigt skede av anfallet relativt långt från fiendens primärmål. Strategin borde ha fungerat väl i de långa och ofta smala farlederna som ledde till t.ex. Birka, Adelsö eller Gamla Uppsala.

Ledungen var dock främst en administrativ indelning med rötter i vikingatiden. Den administrativa indelningen kom sedermera under 1200-talet att ändras till en permanent skatt, den s.k. ledungslaman. Det rent taktiska målet med ledungen, i vilken mån och utsträckning den nu kan ha utnyttjats, var att förfoga över en statskontrollerad och framför allt offensiv sjöorganisation. Senare tiders forskning har visat att man tidigare ofta har överbetonat ledungsflottans militära och organisatoriska betydelse (Lindkvist & Ågren 1985:12, 23; jfr ex.vis Munthe 1921:83).

Birka kom någon gång kring år 1000 att överges som handelscentrum. Sigtuna tog härefter över rollen som Mälardalens maktcentrum. Efter Sigtunas nedbrännande 1187 gjordes troligen en omstrukturering av sjöförsvaret. Fiender, som kom från baltiskt område, hade forcerat det smala sundet vid Almarestäket.

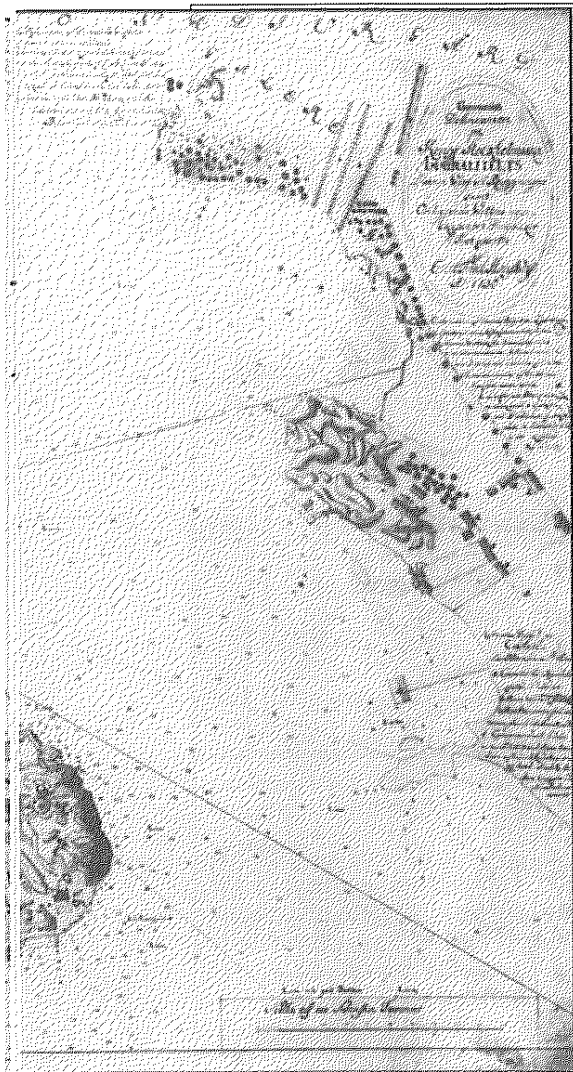

Stockholmen befästs och bebyggs

Det första ledet i omstruktureringen av sjöförsvaret var att befästa Stockholmen. Detta skedde genom att förstärka och förbättra de troligen redan befintliga pålspärrarna. En stor mängd pålar påträffades under Helgeandsholmsutgrävningen 1978-80, varav en del var från tidigt 1200-tal (Ödman 1987:137). Under denna tid kom troligen maktcentrat att flyttas till Stockholmen eftersom läget var gynnsamt strategiskt samt för handel och köpenskap. Den första kastalen i Stockholm uppfördes, möjligen som den första grunden till slottet Tre Kronor, symbolen för det kungliga huvudsätet och ett maktpolitiskt uttryck för att upprätthålla kontrollen över bl.a. handeln. En intressant aspekt på avspärrningen vid Stadsholmen är att den var nödvändig för Birger Jarls väg till makten. Genom

att behärska utloppet till Mälaren, behärskade han stormannagrupperingarna innanför strömmarna.

Det andra ledet i omstruktureringen av sjöförsvaret var att skapa förutsättningar för att i preventivt syfte kunna möta fienden i deras egna farvatten. Ett offensivt rörligt sjöförsvaret i kombination med tillförlitliga handels- och sjöförbund skulle säkra stads-samhällets framväxt. Städernas primärskydd kom att utgöras av kastaler och spärrar och strax där- efter av stadsmurarna. Då kungamakt och kyrka förenades kom kyrkans och konungens byggnads- symboler att utgöra de påtagligaste siluetterna parallellt med försvarsverken och fartygen. Det var också med hjälp av kyrkan som kungamakten kunde driva sin offensiva försvarstaktik genom att bekämpa fienden under förevändning av korståg. Sammanlänkat med denna strategi var i ännu högre grad anfallsstrategin i syfte

Hanswolfs karta från 1730 över Kyrkholmen, Skepps- och Kastellholmen och Galärvarvet på Djurgården. Örlogsflootan är nu överflyttad till Karlskrona, men skärgårdsflotan har fortfarande sin hemmahamn och varv i huvudstaden. De 47 markerade vraken är försänkta och förlösta skepp från den tidigare intensiva örlogsvärvsperioden (Cederlund 1983:45).

och man kunde snart tala om en förtyskning, delvis genom Tyska Orden i Baltikum men framför allt genom etablerandet av tyska handelsstationer på strategiska handelsplatser.

Från Birger Jarl till drottning Margareta. Hansans och Kalmarunionens inflytande på Stockholms sjöförsvär

Med Birger Jarls handelstraktat med Lübeck förhindrades de tyska städernas kapare att plundra svenska handelsfartyg, vilket i sin tur skulle leda till en livligare handel. Genom att böja sig för Hansans strävanden hoppades man kunna uppnå detta mål. Följden blev för Stockholm, liksom för Visby i ett tidigare skede, förtyskning och avsaknad av medel och politiska möjligheter för anskaffning av en riksflootta.

De kontinentala influenserna och handelsförbindelserna banade väg för en ny skeppstyp i Östersjön: koggen.²

När de ekonomiska och politiska intressena inte var i fas med det inhemska sjöförsvaret undergrävdes alltså möjligheterna till självständighet.

De fartygsfynd som har gjorts från denna period i Stockholm hittills, är i huvudsak av handlstyp. Undantag finns: Båt V (1300-talets första hälft) från Helgeandsholmen verkar ha kunnat användas som någon form av spanings- eller patrullfartyg (Varenius 1983:160). Kanske skall man under medeltiden se det fasta försvarsverket i och kring staden som det väsentliga symboliska budskapet och betrakta merparten av de militära fartygen som

funktionella mindre enheter som upprätthöll framför allt tullväsendet.

Under 1300-talets senare del aktualiserades behovet av ett sjöbundet motvärn mot fiender, eftersom pålspärrarna och stadsmuren var relativt lättforcerade från sjösidan. En påminnelse om detta var när Albrekt av Mecklenburg hade blivit tillfångatagen i slaget vid Falköping 1389. Albrekt av Mecklenburgs sammanslutna, vitaliebröderna, företog en "undsättningsexpedition" till Stockholm och under ett flertal år kom de att behärska huvudstaden och lamslå stora delar av handelsvägarna i Östersjön. Under den påföljande perioden såg sig drottning Margareta alltså tvungen att effektivisera sjöstridskrafterna och att ta upp kampen mot vitaliebröderna och Albrekt av Mecklenburg (Munthe 1921:100ff). På den vapentekniska sidan hade fartygsartilleriet gjort sitt intåg, vilket i förlängningen kom att leda till att krigföringen ändrades och att städer kunde belägras på avstånd från sjösidan.

Drottning Margareta förhörde tre engelska örlogsfartyg, som sannolikt var bestyckade. När vitaliebröderna hade bortträngts med hjälp av Hansan fick Kalmarunionen en säkrare grund vilande på en örlogsflootta. Detta kom sedermera även att bana väg för splittringen mellan Hansan och Danmark. Epokgörande blev slaget i Öresund 1427 mellan en hanseatisk och dansk flotta. Den hanseatiska flottan led nederlag och Danmark kunde vid århundradets slut uppträda med en stark örlogsflootta i Östersjön.

Intressant är att den rent svenska flottan fortfarande var så gott som obefintlig. Under andra hälften av 1400-talet lät dock svenska stormän bygga privata bestyckade fartyg. Sten Sture d.ä. lär ha ägt 3 stora skepp med 300 skyttar (Munthe 1921:103ff).

När så den svenska brytningen med Danmark skedde var avsaknaden av en egen flotta ett stort problem.

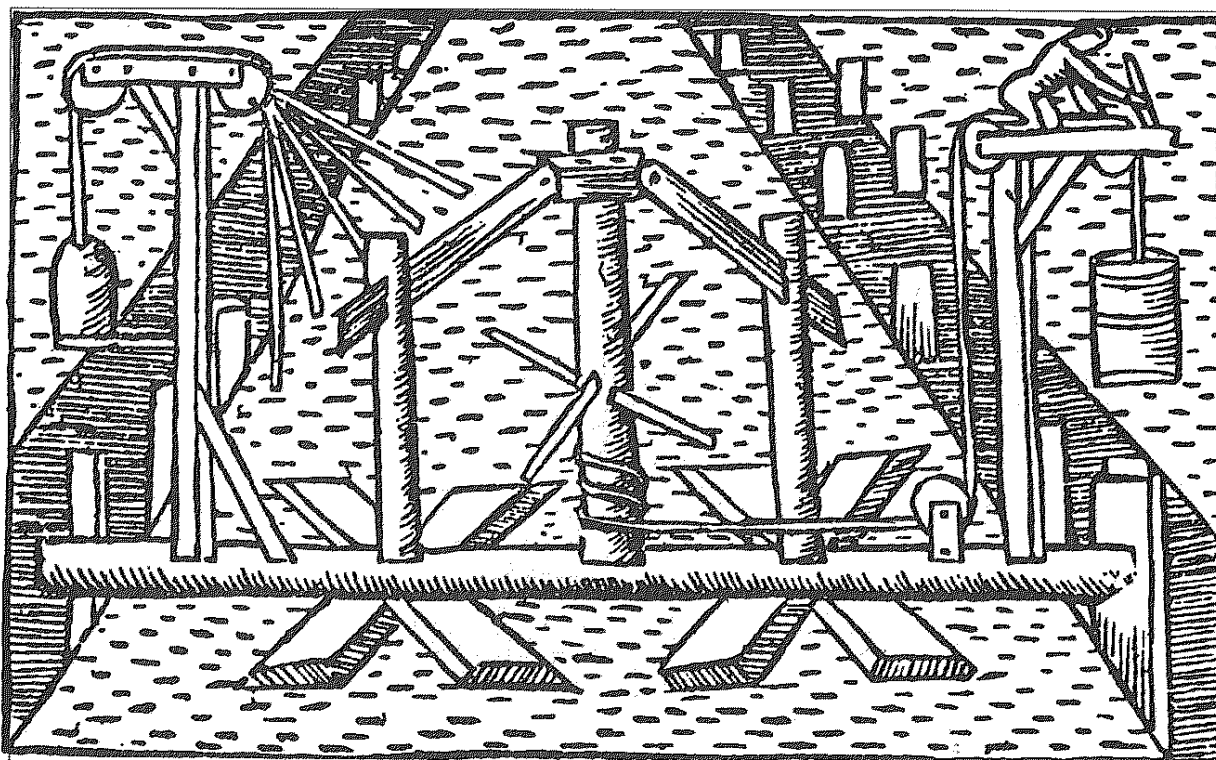
Bland annat hade två danska härar (1517 och 1518) landsatts på Ladugårdslandet i Stockholm, och vid slaget vid Brunkeberg 1471 hade en dansk flotta ankrat vid nuvarande Blasieholmen. Vid den

att göra territoriella landvinningar.

Under tidig medeltid hade det tunga bepansrade rytteriet vunnit mark i såväl anseende som förmaner i dåtidens försvarsorganisation. Riddarna var knutna till kungen. Detta medeltida förhållande är intressant sett i jämförelse med de vikingatida maktförhållandena med stormännen och deras följn och fartyg (se Varenius 1992).

Då detta skedde, under 1100-talets senare hälft och 1200-talets början, hade Gotland bedrivit sin handel liksom tidigare österut. Men redan på 1100-talet hade tyskar genom ett handelstraktat 1163 fått gotländskt rättsskydd, och strax därefter kom de att bosätta sig i Visby, som snart utvecklades till en stad. Det tyska inflytandet i Östersjöområdet ökade snabbt

² Trots att koggbegreppet i sig är en förenkling av antagligen ett flertal fartygstyper, så kan man säga generellt att det betecknar ett lastdrygt och i botten kravellbyggt fartyg med stävroder.

Dubbel pålkrans enligt Olaus Maguus. Kransen med sin väldiga "bult" använd för pålningar i isen. "På slika pålar vilar kungariket Sveriges huvudstad Stockholm". Under vasatiden var kranen monterad på stadens präm. (Ur Hansson, 1956:197.)

stora tunnelbanegrävningen i Riddarholmskanalen 1951-55 påträffades två av Kristian II:s bestyckade skeppsbåtar som troligtvis sköts i sank under det danska överrumplingsförsöket från Mälarsidan 1518 (Ahnlund 1965:40).

En riksflotta grundas. Örlog och symboler i stormaktstid

Genom Gustav Vasas inköp av ungefär 10 krigsfartyg från Lübeck år 1522 lades grunden till den kungliga svenska örlogsflottan. Under Vasatiden kom flottans fartyg och skeppsgården att förläggas utanför slottet Tre Kronor och sedan vid nuvarande Blasieholmen. Flottan kom snart att få en central betydelse bland annat under Nordiska sjuårskriget. På det välkända kopparsticket av Franz Hogenberg från 1580-talet syns slottet Tre Kronor, Storkyrkan och örlogsflottan. Vi kan här se den 3-enighet som under lång tid framåt kom att återkomma i framställningen av huvudstaden.

Dessutom ser man den kraftiga pålspärren, som nu hade förlorat sin ursprungsfunktion. Pålspärren fick dock stå kvar som försvarssymbol; fortfarande hade den dessutom en viktig betydelse som tullspärr. Man lade ned ett stort arbete på att underhålla pålkransen runt Stockholm fram till dess att stadsmuren revs. 1595 klagar hertig Karl i en skrivelse till borgmästare och råd: "Oss har förekommit att bommarna där i Stockholm skola alldeles förfallna och ofärdiga vara, så att man kan slippa där in när man vill, såväl nattetid som om dagen, vilket icke vill skicka sig" (Hansson 1956:290).

I och med nationalstaten Sveriges framväxt under Vasatiden hade det skett en förändring i sjöförsvartanken i och med att framför allt Vaxholms fästning och Dalarö skans kom att uppbära funktionen som det betydelsefullaste fasta försvaret av Stockholm.

Då förändringarna av sjöförsvaret i Stockholm och stadsapparaten hade utvecklats till en väl fungerande helhet under Trettioåriga kriget, hade pålspärren och

stadsmuren förlorat sin taktiska och symboliska betydelse. I och med detta revs både pålspärren och stadsmuren. Stadsbilden dominerades istället av de allt större och praktfullare örlogsfartygen. Vasaskeppet blev en symbol för Sveriges dåtida politiska och militära styrka och när Axel Oxenstierna gav sin syn på Sverige beskrev han ofta landet som ett ensamt fartyg på havet (Rönnbj 1992:110).

Under 1600-talet var det egentligen inte nödvändigt ur försvarsteknisk synvinkel att ha flottan förlagd i huvudstaden, men den hade troligen en stor betydelse genom att den utgjorde en av den nya nationalstatens fundamentala byggklossar. Carl Olof Cederlund menar bl.a. att: "The existence of these structures in the environment was especially apparent in contemporary town environment, where the town houses usually were just a few storeys high. The only buildings matching the rigged ships in size and height a few generations ago must have been the big churches and palaces" (Cederlund 1994:77).³

³ I detta sammanhang är det som jämförelse på plats att diskutera palatset Makalös uppförande efter Gustav II Adolfs död. Palatset, som uppfördes av Jakob de la Gardie, kom att dominera stadsbilden mitt emot slottet. Med ett form- och symbolspråk som var överdådigt, konkurrerade detta med kyrkan, slottet och örlogsflottan. Vid denna tid byggdes dessutom en rad andra, stora adelspalats i huvudstaden. Palatsen var ett uttryck för högadelns starkare inflytande under drottning Kristinas regeringstid och Karl XI:s förmyndartid. Vid Karl XI:s reduktion indrogs Makalös till Kronan och det symboliserade därefter kungamakten över adeln.

Under stormaktstidens sista år vid slutet av 1600-talet hade den största delen av flottan kommit att flyttas till Karlskrona. Staten hade ett starkt behov av ett rörligt sjöförsvaret orienterat söderut. Delar av flottan låg dock fortfarande vid Skeppsholmen. När stormaktsväldet föll och riksfästena med detta, accelererades befästningsarbetena i och kring Stockholm igen. Ryssarnas härjningar under 1700-talets början visade på behovet av att bygga upp en rörlig skärgårdsflotta och förstärka Stockholms sjöförsvaret.

Kunglig tillbakagång och återkomst

Under 1719 års skärgårdskrig hade en omorganisation skett av den under Stora nordiska krigets svårt ankomna örlogsflottan. Stockholms "skepps- och gallejeskader" bidrog starkt till att Stockholm aldrig kom att brännas (Wrangel 1906:59ff).

När freden hade slutits i Nystad kom Stockholms sjöförsvaret under mitten av 1700-talet att domineras av galärer. Galärerna var betydligt mindre än örlogsfartygen, men kunde användas taktiskt inom hela skärgården.

Man kan, bortsett från den taktiska betydelsen, samtidigt fråga sig om det skedde en återgång till den äldre symboliska betydelsen av sjöförsvaret under frihetstiden, liknande den under medeltiden? Hade företeelsen något samband med en försvagad kungamakt och en starkare borgarmakt, som under medeltiden, eller var galärerna enbart en produkt av utvecklingen av en ny sjökrigföring?

Efter Gustav III:s statsvälvning 1778 sker en upprustning av flottan. Återigen syns avbildningar av örlogsfartyg i Stockholm; kungamakten hade återvunnit sin makt och den tog hjälp av flottan för att uttrycka sin ställning.

I Finland skulle det nybyggda befästningsverket Sveaborg börja utnyttjas. Linjefartyg med namn som Dristigheten och Tapperheten byggs av den välkände skeppsbyggaren af Chapman. Ef-

ter slagen vid Hogland och Svensksund bogserades erövrade ryska linjefartyg in till Norrström nedanför slottet för att visas upp för huvudstadens befolkning.

Slutord och slutsatser

Ett känt faktum är att vattenvägar och vatten, i lika hög grad som det förenar, också kan utnyttjas för kontroll och maktutövning.

Jag har här försökt att visa på olika maktambitioner och strategier från vikingatid fram till slutet av 1700-talet. Avsnittsindelningen gjordes med tanke på de viktigaste maktskiften som på olika sätt skedde under den långa tidsperioden.

Det taktiska scenariot som jag har beskrivit kring vikingatiden har haft som syfte att ligga till grund för förståelsen av den tidigmedeltida utvecklingen. Vikingatiden verkar ofta mer fjärran än medeltiden, men egentligen beror det på att det är svårt att "översätta" det skriftlösa materialet till de mer påtagliga skriftliga historiska källorna och att jämföra det med desamma (jfr Andrén 1988).

På samma sätt har jag i avsnittet om Vasatiden lagt tonvikten på flottan som kungligt uttrycksmedel eftersom det under denna period blir mycket påtagligt hur flottan ur detta perspektiv var avhängig kungamakten och tvärt om. Den taktiska betydelsen har här fått vika för den symboliska, trots att begreppen i högsta grad är sammankopplade. Viljan att imponera kan aldrig skiljas från viljan att dominera eller försvara.⁴

Sammanfattningsvis kan man säga att under medeltiden satsade makthavarna mycket lite på ett rörligt sjöförsvaret. Det näst intill obefintliga sjöförsvaret banade väg för Hansans och Kalmarunionens dominans. Under Vasatiden användes flottan i självständighetskampen och den kom i långa tider också, ända till vår tid, att bli symbolen för den nya staten. Sjuårskriget bekräftade organisationens taktiska slagfärdighet och under stormaktstiden illustrerade de stora örlogsfartygen i sitt symbol-

språk samhällets hierarkiska uppbyggnad. Under frihetstiden lades tonvikten på den taktiska betydelsen, de egentliga makthavarna hade inget större behov av att använda flottan som uttrycksmedel.

Med bakgrund av detta är det intressant att betrakta Gustav III:s användande av flottan som kungligt uttrycksmedel och som vapen under framför allt kriget mot Ryssland 1788-90.

Genom probleminriktade sammanställningar av arkeologiska iakttagelser och inventeringar skulle man ytterligare kunna nyansera den skisserade utvecklingen om hur makthavarnas samhällsstrategi visat sig i det stockholmska sjöförsvarets uppbyggnad och utformning. En inventering av hamnanläggningar, pålspärrar och vrak som också daterats skulle kunna vara ett led i en större undersökning om förhållandet mellan makten och sjöförsvaret. En sådan undersökning skulle vara av intresse då den kan lära oss mer om makthavarnas strategier, men också rent antikvariskt för att skydda kulturmiljön runt Stockholm vid framtida exploateringar.

Litteratur

- AHRLUND, H. 1965. *Marinarkeologi i stenstaden. I: Forum navale nr 21. Skrifter utgivna av Sjöhistoriska Samfundet* (sid. 39-52). Uppsala.
- ANDRÉN, A. 1988. Ting och text - skisser till en historisk arkeologi. *META 1988 1-2*. Lund.
- CEDERLUND, C.O. 1994. *The Regal Ships and Divine Kingdom. I: Current Swedish Archaeology, Vol. 2. 1994*, sid 47-86. Red. Burström, M. & Carlsson, A.
- GLETE, JAN. 1993. *Navies and nations. Warships, Navies and State Building in Europe and America, 1500-1860*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History 48:2.
- HANSSON, H. 1956. *Stockholms stadsmurar*. Stockholmsmonografier 18. Diss.
- LINDKVIST, T & ÅGREN, K. 1985. *Sveriges medeltid*. Stockholm.
- MUNTRE, A. 1921. *Sjömaktens inflytande på Sveriges historia*. Del 1. Stockholm.
- RONNBY, J. 1992. Det Stora Skeppet. Fartygsbyggeri och maktideologi i början av den nya tiden. I: *Aktuell Arkeologi III*, sid 97-111. Red. Hyenstrand & Tomasdotter.
- VARENIUS, B. 1992. *Det nordiska skeppet. Teknologi och samhällsstrategi i vikingatid och medeltid*. Stockholm. Diss.
- VARENIUS, B. 1983. *Båtar från fyra sekel. I: Helgeandsholmen. 1000 år i Stockholms ström* (sid. 145-181). Red. Dahlbäck, G. Monografier utgivna av Stockholms kommun 48.
- WRANGEL, H. 1906. *Kriget i Östersjön 1719-1721*. Del 1. Stockholm.
- ÖBMAN, A. 1987. *Stockholms tre borgar. Från vikingatida spåraste till medeltida kastellborg*. Lund. Diss.

⁴ Jan Glete säger bland annat i sin bok "Navies and nations": "The naval aspect of state building is essentially the story of how warships were built and naval organizations were created in order to enforce state monopolies on violence at sea. The monopolization of violence to the states is essential in the state building process as it provides the state with the power to control other organizations, factions and groups" (Glete 1993:477).